

22. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. «Михман-наме-йи Бухара» (Записки бухарского гостя). М. Восточная литература. 1976.

O'RTA OSIYO TARIXI MANBASHUNOSLIGI

Usmonov A.

FarDU, O'zbekiston tarixi kafedrasida o'qituvchisi

Omonov A.

FarDU, tarix fakulteti talabasi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O'rta Osiyo tarixini o'rganish uchun muhim bo'lgan manbalarning manbashunoslikdagi o'rni va ularda keltirilgan ba'zi ma'lumotlar xususida so'z yuritiladi.*

Kalit so'z va iboralar: *"Futuh al-buldan", "Buxoro tarixi", O'rta Osiyo, Buxoro, Yahyo al-Balazuriy, Muhammad ibn Jafar an-Narshaxiy, Qutayba ibn Muslim.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается роль источников в источниковедении и некоторые содержащиеся в них сведения, имеющие важное значение для изучения истории Средней Азии.*

Ключевые слова и фразы: *«Футух аль-булдан», «История Бухары», Средняя Азия, Бухара, Яхья аль-Балазури, Мухаммад ибн Джафар ан-Наршахи, Кутейба ибн Муслим.*

Annotation: *This article discusses the role of sources in source studies and some of the information contained in them, which are important for the study of the history of Central Asia.*

Key words and phrases: *"Futuh al-buldan", "History of Bukhara", Central Asia, Bukhara, Yahya al-Balazuri, Muhammad ibn Jafar al-Narshahi, Qutayba ibn Muslim.*

O'rta Osiyo tarixini o'rganishda tabiiyki biz asosan manbashunoslik faniga murojaat qilamiz. Aynan manbalarga tayangan holda biz O'rta Osiyo tarixini chuqurroq, kengroq o'rganish va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Manbalarni o'rganishda manbaning qaysi davrga oidligi, kim tomonidan yozilgani va qaysi hududlar tarixi haqida ma'lumot berishi muhim jihatlardan hisoblanadi. O'rta Osiyo tarixiga oid muhim manbalardan birini yozgan bag'dodlik mashhur tarixchi olim Abul-Abbos Ahmad ibn Yahyo al-Balazuriy hisoblanadi. U otasi va bobosi singari Abbosiylar saroyida faoliyat olib borgan. U xalifalar Al-Muhtadiy (869-870) va Al-Mutamid (870-892) davrida arab tilida yozilgan «Futuh al-buldan» (Mamlakatlarning fath etilishi) nomli tarixiy asarini yozgan. Asarda arablarning VII – VIII asrlarda turli mamlakatlarga olib borgan fath yurushlari, shuningdek Arab xalifaligining ilk davri tarixi haqida maxsus yozilgan birinchi asardir. Asarda Xurosonning fath etilishi alohida yoritilgan.

Ushbu asarda arablarning Xurosonga dastlabki harbiy harakatlari xalifa Umar ibn Xattob davrining soʻnggi yillarida boshlanishi keltirilgan. Usmon ibn Affon davrida bu harakatlar davom ettirilgan. Milodiy 650 yoki 651-yilda Abdullah ibn Omir ibn Kurayzn Basraga voliy etib tayinlagan. Abdullah ibn Omir Xurosonda bir qancha shaharlarni egallashga harakat qildi. Shunday yurishlardan birida Abdullah ibn Omir tomonidan Xarot, Bodgʻis va Bushanj hokimlariga xat yuboradi. Xatda aytilishicha: “Allohga itoat qilishni, musulmonlarga yaxshi munosabatda boʻlishni, qoʻl ostidagi yerlariga ishlov berishni amr etadi. U bilan Xarot, uning tekisligi va togʻlari uchun sulhda belgilangan jizyani vaqtida toʻlash, uni barcha yerlarga adolat bilan taqsimlash haqida sulh tuzadi. Kim qilishi lozim boʻlgan ishidan bosh tortsa unga omonlik kafolati ham, himoya ham yoʻq” deyiladi [1]. Yaʼni bundan koʻrinib turibdiki sulhdan soʻng bu yerlar arablar ixtiyoriga oʻtishi, jizya olib turish hisobiga bu yerlarni himoya etishlari, agar sulh shartlari bajarilmasa ularga rahm-shavqat qilmasliklarini bilishimiz mumkin. Al-Balazuriy "Futuh al-buldan" asarida aytadiki arablar yurishlar davomida yangi yerlarga hujum qilishdan oldin raqiblariga uchta narsani taklif qilishgan. Bulardan birinchisi Islom dinini qabul qilishsa musulmonlar ularga tegishmaydi va oʻz davlatlari tarkibiga olishadi, ikkinchisi Islomni qabul qilmagan taqdirda jizya toʻlab turib jangu-jadalsiz tinch yashash, uchinchisi esa yuqoridagi ikki taklifga koʻnishmasa faqat jang qilishgan. Arablarning yurishlardan asosiy maqsadlari Islom dinini boshqa hududlarga yoyish hisoblangan. Ammo tarixiy manbalarda xususan Balazuriy asarida ham baʼzi joylarida bosqinchilik belgilarini koʻrishimiz mumkin. Misol uchun arablar mahalliy hukmdorlar bilan sulh tuzganlaridan keyin sulhga amal qilishlari xalifalik tomonidan qatʼiyan belgilangan boʻlsa-da, lekin baʼzi hollarda bunga amal qilmaslik yoki mahalliy aholiga shavqatsiz munosabatlarini koʻramaiz.

Balazuriy asarida keltiradiki Xuroson vorisi etib tayinlangan Yazid ibn al-Muhallab Xorazmga yurishida koʻplab asrlarni qoʻlga kiritdi. Uning askarlari asirlarning kiyimlarini yechib olib oʻzlari kiyib oldilar asirlar esa qattiq sovuqda

hammalari halok bo'ldilar. Bu bilan arablarning mahalliy aholiga nisbatan ba'zan yomon munosabatda bo'lganliklarini bilishimiz mumkin. Yana shunday holatlardan Xuroson noibi Qutayba ibn Muslim milodiy 709-yilda Boykandga hujum qilib ularni qamal qildi. Ular sulh tuzishni so'radilar lekin Qutayba shaharni kuch bilan egalladi. Qutayba keyin Buxoroga yurish qildi. Buxoroliklar shaharga berkindilar Qutayba dedi: Mening bir o'zimga shaharga kirishga imkon beringlar, men unda faqat ikki rakat namoz o'qiyman. Buxoroliklar uning shaharga kirishga imkon berdilar. Qutaybaning darvoza yonida pistirmada turgan edilar. Ular davozaqa hujum qilib soqchilarni o'ldirib shaharga kirdilar. Qutayba u yerda katta boyliklarni qo'lga kiritdi va uning aholisiga nisbatan o'z so'ziga xiyonat qildi. Yana shunday holatlardan biri Xuroson noibi etib tayinlangan Muslim ibn Said Afshinga qarshi yurish qilib ular bilan 6 ming bosh qul evaziga sulh tuzdi [2: 5].

Shu o'rinda bir narsani unutmaslik kerakki, Balazuriy va boshqa tarixchilarning asarlarini o'rgangan holda arablarning harbiy yurishlariga faqat bir tomonlama qarash notog'ri. Bu yurishlarni biz tomomila bosqinchilik yoki islomni yoyish uchun harakatlar deya olmaymiz. Arablarning yurishlarini bosqinchilik harakatlari desak tarixiy manbalarda xususan Futuh al-buldan asarida ham yurishlarning katta qismi islomiy qoidalar asosida olib borilgan, lekin aynan shu manbalarda bosqinchilik holatlari, ba'zi o'rinlarda mahalliy aholiga nisbatan shavqatsizlik holatlarini ham inkor eta olmaymiz.

Futuh al-buldan asari arablarning harbiy yurishlari haqidagi dastlabki asar bo'lganligi uchun manbaviy ahamiyati yuqori. Yuqorida biz asarning ba'zi qismlariga to'xtalib o'tdik. Bu asar arablar davri haqida keyingi davr tadqiqotchilari uchun asosiy manba vazifasini bajarib bergan. Misol uchun X asrda yashagan al-Masudiy bu asardan keng foydalanib shunday deydiki: "Men mamlakatlarning fath etilishi haqida yozilgan bundan yaxshi kitobni bilmayman" deb aytgan. Asarda yurishlarini uyushtirilgan mamlakatlarning madaniyatida, dini, ijtimoiy-iqtisodiy holati, arablarning boshqaruv tizimi, xiroj yig'imi va boshqa masalalar haqida ma'lumot berilgan. Asarning bir nechta nusxalari bo'lib,

dastlabki matn 1866-yilda Gollandiyaning Leydon shahrida M.de Guye tomonidan nashr etilgan. Asar bir qancha tillarga ham tarjima qilingan.

Oʻrta Osiyo tarixiga oid yana bir muhim manbalardan biri bu “Buxoro tarixi” asari boʻlib, uni Buxoroning Narshax qishlogʻida tugʻilgan Abu Bakr Muhammad ibn Jafar an-Narshaxiy yozgan. Asar arab tilida 943-944-yillarda yozilgan. Asar muallifining shaxsiy hayoti haqida deyarli maʼlumotlar saqlanmagan faqat uning toʻliq ismi va 899-yilda tugʻilib 959-yilda vafot etgani haqida maʼlumotlarni Somoniyning “Kitob ul-ansob” asarida uchratishimiz mumkin. Asarning arab tilida yozilgan asl nusxasi bizgacha yetib kelmagan yoxud hali hanuz topilmagan. Bizgacha uning tarjimalari yetib kelgan boʻlib uni dastlab Quva shahrida tugʻilgan Abu Nasr ibn Muhammad ibn Nasr al-Quvaviy arab tilidan fors-tojik tiliga tarjima qilgan. U asardagi keraksiz deb hisoblagan baʼzi qismlarini tarjimaga kiritmagan. Bundan biroz vaqt oʻtgandan keyin asar yana taxrirlarga uchragan. Muhammad ibn Zufar tomonidan 1178-1179- yillarda fors-tojik tilidagi tarjima ikkinchi marta qisqartirib yozilgan. Asardagi voqealar 1220-yilga qadar davom etgan bundan koʻrinib turibdiki asar Abu Nasr Ahmad va Muhammad ibn Jafardan keyin ham nomaʼlum shaxslar tomonidan asarga baʼzi qoʻshimchalar kiritilgan [2]. Asarni birinchi boʻlib tarjima qilgan Abu Nasr Ahmad bir qancha muhim maʼlumotlarni kiritgan, oʻz davridan oldingi maʼlumotlarni kiritishda boshqa manbalardan foydalangan. Shunday manbalardan biri Muhammad Nishopuriyning “Xazoyin ul-ulum” nomli asaridir. Bu asarning saqlanib qolganligi haligacha nomaʼlum Ammo “Buxoro tarixi” dagi keltirilgan maʼlumotlardan bilib olishimiz mumkinki “Xazoyin ul-ulum” muhim tarixiy manba boʻlgani koʻrsatadi [2: 39]. “Buxoro tarixi” asari Buxoroning VIII-XII asrlardagi tarixini oʻrganishdagi asosiy manba shuning uchun ham asar Oʻrta Osiyo tarixnavisligini boshlab bergan ilk asar hisoblanadi. “Buxoro tarixi” asari bir nechta boblarga boʻlingan quyida mana shu boblardan baʼzilariga toʻxtalib oʻtamiz.

Buxoroning turli nomlari bayonida Buxoroning bir nechta nomlari keltirilgan. Bulardan arab tilida “Madinat us-sufriya”, ya’ni “Mis shahar” degan ma’noni anglatadi. Arab tilida kelgan nomlardan yana biri “Madinat ut-tujjor” ya’ni “Savdogarlar shahri” deb keltirilgan va bular ichida Buxoro degan nom barcha nomlardan mashhurroq hisoblangan. Buxoro shahrining devor bilan o’ralishi haqida asarda shaharning uch marta devor bilan o’ralgani keltirilgan. Bulardan birinchi bor Ahmad ibn Xoliddin davrida 849-850-yillarda qurilgan va o’zaro urushlar natijasida buzilib ketgan, ikkinchi marta esa Masud Qilich Tamg’ochxon davrida 1164-1165-yillarda qurilgan. Uchunchisi esa Xorazmshoh Muhammad ibn Takash hukmronligi davrida 1207-yilda qurilgan ammo bu ham urushlar natijasida vayron bo’lgan.

Buxoro fath etilishining boshlanishi. Buxoroga arablar tomonidan dastlabki yurishlarni Xuroson noibi etib tayinlangan Ubaydullox ibn Ziyod boshlab bergan. Undan keyin Said ibn Usmon Xuroson noibi etib tayinlangan. U Buxoroga yurishlarini davom ettirib, har safar yurushlari sulh bilan yakunlangan. Ammo arablar ketgandan keyin mahalliy aholi sulhga amal qilmay qo’yishgan. Bu holatlar Qutayba ibn Muslim Xuroson noibi etib tayinlangandan keyin ham takrorlangan. Qutayba Buxoroga to’rt marta yurish uyushtirgan. Uning ham har bir yurishi sulh bilan yakunlangan. Dastlabki uchta yurishning barchasida Qutayba mahalliy aholiga islom dinini qabul qildirgan. Lekin barchasida arablar qaytib ketgandan keyin yana o’zlaring eski dinlariga qaytib olganlar. To’rtinchi yurishda ham aholiga islom dinini qabul qilishga majbur qilishgan. Mahalliy aholing butxonasi o’rnida masjid barpo etildi. Qutaybaning sayyi-harakatlari natijasida Buxoro aholisi orasida asta-sekin islom dini yoyila boshladi.

Asar arablar hokimiyati asta-sekin O’rta Osiyoda o’rnatilgandan keyingi voqealar, arablar hokimyatidan keyingi mintaqadagi vaziyat haqida ham so’z yuritiladi. Xususan Somoniylar va ularning nasabi haqida ham so’z boradi, shuningdek ularning siyosiy maydonga ko’tarilishdagi kurashlar ham aks etgan. Somoniylar hukmronligining boshlanishi, ularning Buxoroga kirib kelishi, Ismoil

Somoniylarning hukmronligining tortib Somoniylar hokimiyatining qulashiga qadar bo'lgan voqealar asarda aks etgan. Undan keyingi voqealar haqidagi ma'lumotlarni asarni tarjima qilgan Abu Nasr Ahmad va Muhammad ibn Zofarlar tomonidan kiritilgan. Xulosa qilib aytganda “Buxoro tarixi” asari O‘rta Osiyo tarixini o‘rganish uchun muhim manba hisoblanib hozirgi davr tadqiqotchilari ham keng foydalanib kelmoqdalar.

O‘rta Osiyoning tarixini o‘rganishda muhim manbalar hisoblangan “Futuh al-buldan” va “Buxoro tarixi” asarlarining ba’zi qismlariga yuqorida to‘xtalib o‘tdik. Asarlar o‘zining aniqligi va voqealarning izchil bayoni, tarixiy haqqoniyligi jihatdan boshqa manbalardan ajralib turadi. Bu ikki asarning yana bir boshqa manbalardan farqli tarafi ikkala asar mualliflarida ham bir jihat borki ular birinchilar qatorida turadi. Ya’ni “Futuh al-buldan” asari arablarning fath yurishlarini o‘zida aks ettirgan dastlabki asar hisoblansa, “Buxoro tarixi” asari esa O‘rta Osiyo tarixnavisligini boshlab bergan birinchi asardir. Shu jihatdan ular bir biriga o‘xshashdir. Asarlar nafaqat mahalliy balki yevropalik tarixchilar nigohida ham ahamiyati yuqori hisoblanadi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

1. Abul-I-Abos Ahmad ibn Yahyo al-Balazuriy “Futuh al-buldan” (Xurosonning fath etilishi) – T.,2017.
2. Abu Bakr Muhammad Ibn Jafar an-Narshaxiy. Buxoro tarixi. - T.: Fan, 1996.
1. Usmonov B. A. On the dates of the military clashes between sultan Ahmad Mirza and Umarshaikh Mirza //Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). – 2020. – T. 9. – №. 5. – C. 397-404.
2. Bahridin U. Ferghana in the period of Amir Timur's struggle for power (1360-1370) //International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering. – 2019. – T. 9. – №. 1. – C. 3180-3187.
3. Usmonov B. A. A Study of Political Processes in the Fergana Valley In 1371-1376 //Design Engineering. – 2021. – C. 6174-6187.

4. Musaev A. THE FERGHANA VALLEY IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY AS VIEWED BY RESEARCH HISTORIANS: <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1234> //RESEARCH SUPPORT CENTER CONFERENCES. – 2021. – №. 18.05.

5. Abdurasulovich N. A. THE HISTORY OF THE SHEIBANID PERIOD OF THE FERGHANA VALLEY IN FOREIGN HISTORIOGRAPHY.

6. Musayev A. B. Political processes in the Fergana valley at the turn of the XVI-XVII centuries //Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). – 2020. – Т. 9. – №. 11. – С. 16-21.

MUSULMON OLAMI VAKILLARINING XRONOLOGIYA FANI RIVOJIGA QO‘SHGAN HISSASI XUSUSIDA (IX-XV asrlar)

Hamayev N.M.

FarDU dotsenti, PhD.

Musayeva T.O.

FarDU Tarix yo‘nalishi II bosqich talabasi

hamayev@mail.ru

Annotatsiya: *O‘rta Osiyo xalqlari juda qadim zamonlardanoq ishlab chiqaruvchi xo‘jalikdan foydalana boshlagan. Bu yo‘lda ularga Oy, Quyosh kabi osmon jismlarining harakatini kuzatish orqali to‘plangan ko‘nikmalar yordam berdi. Ularning aylanma harakatini muntazam ravishda kuzatib borish ajdodlarimizga yerga urug‘ qadash, sug‘orish mavsumi, hosilni yig‘ib olish vaqtini aniq bilishga imkon berdi. Bunday ko‘nikmalar mingyillar davomida to‘planib vaqt hisobi haqidagi fan – Xronologiyani vujudga keltirdi. Mazkur maqolada xronologiyaning rivojiga ulkan hissa qo‘shgan ayrim o‘rta osiyolik olimlarning ayni fanga bag‘ishlangan tadqiqotlari xususida so‘z boradi.*

Kalit so‘z va iboralar: *xronologiya, kun-tun, oy, yil, fasl, kun-tun tengligi, ekileptika, Yer, Oy, Quyosh.*

Аннотация: *С древних времен народы Средней Азии использовали производящее хозяйство. В этом им помогли навыки, полученные при наблюдении за движением небесных тел, таких как Луна и Солнце. Наши предки могли точно предсказать время посева семян, сезон полива и время сбора урожая благодаря регулярному наблюдению за их перемещением. Эти способности развивались на протяжении тысячелетий и к появлению хронологии, науке об исчислении времени. Предметом настоящей статьи являются исследования ряда среднеазиатских ученых, внесших значительный вклад в развитие хронологии.*

Ключевые слова и фразы: *хронология, день и ночь, месяц, год, времена года, равноденства, эклиптика, Земля, Луна, Солнца.*

Annotation: *Since ancient times, the inhabitants of Central Asia have used a producing economy. In this way, they were helped by the skills gained by observing the movement of*